

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN HET VROEGERE BAROKORGEL IN DE ABDIJ KLOOSTERRADE

In tegenstelling met Nederland, waar nu nog talrijke prachtige oude instrumenten getuigen van de meesterlijke orgelbouwkunst van vervlogen eeuwen, is het Rijnland zeer arm aan zulke zingende monumenten, die gespaard zijn gebleven van het streven naar modernisering in de laatste honderd jaar en van de verwoestingen in de tweede Wereldoorlog¹⁾. Uit de tijd vóór 1700 is klaarblijkelijk geen enkel Nederrijns orgel onveranderd behouden voor het nageslacht. Hier moet dus de oudere orgelgeschiedenis aan de hand van oude documenten en afbeeldingen moeizaam worden gereconstrueerd.

Zo heeft schrijver dezes zich sinds jaren tot taak gesteld, oude orgelbouwcontracten en andere bronnen die instructief zijn voor de geschiedenis van het Nederrijns orgel, op te sporen en uit te geven²⁾. Maar helaas zijn ook deze documenten slechts zeer schaars bewaard gebleven in de kerkelijke en burgerlijke archieven.

Uiterst gebrekkig is onze kennis van de oude orgels der keizerstad Aken, waar volgens de overlevering de ontwikkeling van het westerse orgel een aanvang nam. In de bekende „AACHER CHRONICK“ van advocaat Dr. Johannes Noppius (Cölln 1632) zijn enige gevens te vinden over de orgels van die tijd. Daar lezen wij dat de dom van Aken

in de zeventiende eeuw op het eind van de jaren twintig een nieuw orgel heeft gekregen: „Die alte Orgel ist ein überaus sehr altes Werk gewesen, so (= dat; vert.) Keyser Ludovicus Pius Caroli Magni Sohn durch einen Priester Georgium Venetum hatte bawen lassen, aber ware unserer Zeit gar verfallen, derowegen dann ein Ehrw. Capitul dieselbe vor 3 oder 4 Jahren gänzlich abbrechen, und ein neue, so (= dat; vert.) über die 2000 Reichstaler gekostet, durch Magistrum Joannem Schaden Westphalum hat bawen lassen, anhaltend 24 Register...“ Over deze beroemde bouwer van het orgel in de Akense dom vernemen wij verder van Noppius dat hij tevoren een orgel van 17 registers had gebouwd in de parochiekerk van St. Foilan, hetwelk niet minder dan 1800 daalders had gekost, „... wie imgleichen eine bey den Herrn Reguliren (dat zijn de Reguliere Koorheren van de Windesheimer Congregatie te Aken), Carmeliten, Weissen Frawen zu Ruremond (Roermond), Ercklens (Erkelens, ten zuid-westen van Mönchen-Gladbach gelegen) und an mehr anderen Platzen...“ Uit een andere bron weten wij dat Johann Schade het bovenvermelde orgel bij de Windesheimer koorheren te Aken reeds in 1618 heeft gebouwd en dat dit instrument 9 registers telde³⁾. Van deze orgels is er

geen enkel behouden en tot nu toe is ook van geen de dispositie der registers bekend geworden, die het de „organoloog” mogelijk zouden maken, zich ongeveer een idee te vormen van hun klank. Het is daarom een gelukkige beschikking van het lot dat in het archief van Rolduc een orgelcontract te voorschijn is gekomen, dat op 14 juni 1627 werd gesloten „... zwischen dem Ehrwürdigen WollEdelen und Andechtigen Herren Balduino von Horpusch dess Gottesshausses Closterradt Abbtin, und den Ehrentfesten und Wollachtbahren Mr. (meester) Johan Schaden Orgellmecher”⁴⁾. Het bevat nauwkeurige gegevens over de omvang en de constructie van een nieuw orgel voor de abdijkerk, alsook over het aantal, de toonhoogte en de door de oude benamingen bepaalde klankkleur van de registers.

Alvorens de dispositie van de registers, zoals die in genoemd contract is vastgelegd, hier af te drukken, willen wij voor de leek op orgelgebied een uitleg van enkele vaktermen laten voorafgaan. In tegenstelling met de tegenwoordige piano of vleugel beschikt het orgel over meer manualen of klavieren. Bij elk manuaal behoort een eigen pijpwerk met een bepaald klankkarakter of klankkleur. Deze klank van elk manuaal wordt bepaald door de registers. Aan ieder register op de speeltafel beantwoordt een reeks van orgelpijpen van dezelfde soort, die men dus in werking kan zetten naar eigen goeddunken door middel van registerknoppen, -labels of -toetsen; men „trekt” een register of men „drukt het in”. Deze reeks bevat zoveel pijpen als er toetsen zijn op het manuaal. De reeksen onderling zijn verschillend in lengte en dikte der pijpen, in materiaal en mensuur⁵⁾; daarnaast zijn er ook verschillen in de wijze waarop de toon wordt voortgebracht. En tenslotte in toonhoogte en klankkleur.

De toonhoogte is afhankelijk van de toets die men indrukt. Is nu de hoogte van elke willekeurige toets op het orgel gelijk aan die van dezelfde toets op de piano of vleugel? Gebruikt men een achtvoetsregister (8'), dan is de klank van de orgelpijp die dan gaat klinken, gelijk aan dezelfde toonhoogte op de piano. Men noemt deze registers achtvoets, omdat de langste pijpen die aan deze registers beantwoorden, 8 voet lang zijn: het zijn de pijpen voor de laagste do-toets. Volgens de bekende wetten der acoustiek klinken bij-

gevolg een viervoet (4') één octaaf, een tweervoet (2') twee octaven hoger; terwijl bij een 16' en een 32' de toon respectievelijk één of twee octaven lager wordt.

Er zijn nog andere registers, n.l. die welke de kwint, de tert of een andere boventoon van de ingedrukte toets doen horen. Men noemt ze $2\frac{2}{3}$ -voetig of $1\frac{3}{5}$ -voetig naar de lengte van de grootste pijp, die dus de laagste toon doet horen. Hun algemene naam is: enkelvoudige vulstemmen of hulpstemmen. Deze registers, die nooit kunnen gebruikt worden tenzij in verband met andere registers, hebben tot taak, de klank van het instrument een ander timbre te geven (want de klankkleur van iedere toon hangt af van de samenstelling van zijn boventonen) en het volle werk helder te doen zijn; immers een orgel zonder voldoende vulstemmen is in zijn „tutti” dik en ondoorzichtig. Zulk een synthetische functie hebben ook de gemengde of samengestelde vulstemmen (mixtuur, cymbaal, acuta of scherp, sesquialter enz.), die ieder een reeks van boventonen doen horen, zodat voor ieder van deze registers meerdere reeksen van pijpen nodig zijn.

Met betrekking tot de voortbrenging van de toon onderscheidt men: labialen — de toonvorming berust op hetzelfde principe als bij een blokfluit; en tongwerken — zo genoemd, omdat de toon wordt geproduceerd door middel van een elastische tong, welke tot trillen wordt gebracht, als er een luchtstroom door de pijp wordt gevoerd. Het zou ons te ver voeren, als wij hieraan een bespreking vastknoopten over de namen der registers; enkel willen wij nog vermelden dat de naam prestant, die in ons contract twee maal voorkomt (van het Latijnse praestare = aan het hoofd staan of vooraan staan) de aanduiding is van een fundamentele onmisbare grondstem. Hij stond dan ook bij het Rolducse orgel zichtbaar aan de voorkant, in het front van de beide orgelkasten.

Uitdrukkelijk wordt in het contract vermeld dat ons orgel uit twee orgelwerken bestond, beantwoordend aan de beide manualen. Een hoofdwerk (d.w.z. de pijpenreeksen van het manuaal met het sterkste volume), dat hier „Oberwerk” wordt genoemd, en een rugpositief of „Unterwerk” achter de organist, vermoedelijk voor aan de oksaalballustrade. Opvallend is dat er naast de beide manualen geen melding wordt gemaakt van een pedaal. Alhoewel dit een eigenaardigheid is die het Rolducse barokorgel met veel oude orgels van de Niederrhein gemeen heeft, is

het toch opmerkelijk dat bij zo'n groot orgel het pedaal ontbreekt. Meestal immers, wanneer er al niet voorzien was in eigen registers voor het pedaal, gebruikte men het z.g. aangehangen pedaal: er waren geen zelfstandige registers voor het pedaal aanwezig, maar de manueel-registers konden op het pedaal worden bespeeld.

Uit het contract leren wij ook kennen de omvang van de beide manualen. Men kwam overeen een omvang van 4 octaven, van de C-sub-contra (C₂) tot de driemaal-gestreepte do. Terwijl toentertijd in het laagste octaaf de halve tonen meestal werden weggelaten, omdat zij slechts zeer zelden werden gebruikt en de kosten van de grote pijpen hoog waren, worden zij hier uitdrukkelijk geëist; men maakte slechts een uitzondering voor de lage do-kruis (cis).

Wij laten hier nu volgen de register-dispositie, die orgelbouwer Johann Schade ontwierp voor het orgel van de oude abdijkerk⁶⁾:

Hoofdwerk, „Oberwerk“, aansluitend bij het bovenste manueel:

1 bourdon	16'
2 prestant	8'
3 octaaf	4'
4 mixtuur	
5 cymbaal	
6 scherp, quint	
7 trompet	8'

Rugpositief, „Unterwerk“, aansluitend bij het benedenste manueel:

1 holpijp	8'
2 prestant	4'
3 octaaf	(2')
4 sesquialter	($2\frac{2}{3}' + 1\frac{3}{5}'$)
5 fluit	4'
6 quintfluit	($1\frac{1}{3}'$)
7 sifflet	1'
8 kleine cymbaal	
9 kromhoorn	8'

Wij willen de analyse van de meesterlijke bouw van deze dispositie overlaten aan de ter zake kundige, die met de oude namen der registers een voorstelling van de werkelijke klanken verbindt. Hij zal bemerken dat tegenover de machtige klank van het hoofdwerk, die voor het merendeel door grondstemmen wordt bepaald, een rugpositief staat, dat de mogelijkheid biedt tot menging van timbres. Te groter werd deze mogelijk-

heid tot veelsoortig registreren doordat alle registers gescheiden zijn in bas en diskant (hoge tonen); dit werd in het contract nadrukkelijk geëist. Daardoor wordt het mogelijk op één manueel twee heel verschillende combinaties van registers tegenover elkaar te plaatsen, een voor de bashelft, een voor de „hoge“ of diskanthelft van het manueel, hetgeen bijzonder voordeel biedt bij polyfoon spel. Tegelijk met deze verdeling van de manualen biedt ook de koppeling der manualen, welke het contract ook uitdrukkelijk eist, de gelegenheid tot talrijke nieuwe klankcombinaties.

Het is duidelijk dat zo'n omvangrijk orgel veel wind nodig heeft gehad. Daarom voorziet het contract in niet minder dan vier grote blaasbalgen „... damit dass Werk seinen vollkommenen Windt haben solle“.

Helaas ontbreken in ons contract de gebruikelijke gegevens over het materiaal dat voor de pijpen van de afzonderlijke registers gebruikt moest worden. Deze gegevens waren hier overbodig, omdat de abt zelf het materiaal ter beschikking stelde, zoals hij ook alle timmerwerk bekostigde. Zodoende werd slechts het arbeidsloon voor de bouwers vastgelegd en bepaald op 270 rijksdaalders, waarbij echter geen termijn voor de voltooiing van het werk werd aangegeven. Johann Schade beloofde, voor dat bedrag een echt meesterwerk te leveren en het twee jaar lang te onderhouden⁷⁾.

Over de bouwer van ons orgel weten wij tot nu toe maar zeer weinig. De meeste muziek-lexica vermelden niet eens zijn naam. Een lofwaardige uitzondering vormt (zoals zo dikwijls!) F. J. Fétis, die in het achtste deel van zijn BIOGRAPHIE UNIVERSELLE DES MUSICIENS ET BIBLIOGRAPHIE GÉNÉRALE, Brussel 1844, de volgende gegevens verstrekt, die blijkbaar teruggaan op de „AA-CHEER CHRONICK“ van Noppius: „SCHADE (JEAN), bon facteur d'orgues, né en Westphalie, dans les dernières années du seizième siècle, s'établit à Aix-la-Chapelle, vers 1628, et construit plusieurs bons instruments, parmi lesquels on remarquait ceux des Carmelites et des soeurs grises de Ruremonde, et celui de la cathédrale d'Aix-la-Chapelle.“ De bekende Nederlandse organoloog Dr. Maarten A. Vente in Utrecht rekent in zijn fundamenteel werk over de Brabantse orgels de orgelbouwer Johann Schade tot de meesters, die nog stonden onder de invloed van de beroemde Noordbrabantse school van de 16de en het begin der 17de eeuw⁸⁾. Deze

veronderstelling wordt mijns inziens gestaafd door de hier voor het eerst gepubliceerde dispositie van het orgel in de abdij Klooster-rade uit 1627.

Uit de kennis van het Rolducse orgel mogen wij ook conclusies trekken aangaande de grote Akense orgels van de St. Foilan en van de dom, die dezelfde Schade kort tevoren of er na heeft gebouwd. Abt Balduinus van Horpusch echter, die in 1624 de imposante westelijke toren van de kerk had laten bouwen⁹⁾, heeft drie jaar later zijn naam doen klinken door dit prachtige barokorgel. Maar terwijl de mooie kerktoeren, die thans wordt gerestaureerd, na meer dan drie eeuwen nog spreekt van het werk van de kunstzinnige abt, is van het orgel dat meester Schade in het inwendige van die toren heeft opgericht, geen spoor meer te vinden. Over de veranderingen die het in het midden van de 18de eeuw onderging en over zijn lotgevallen in de 19de eeuw, verschijnt in het volgende jaarboek een tweede artikel¹⁰⁾.

Vriendelijk dank aan de Heer L. Augustus, die de vertaling uit het Duits mee verzorgde, en aan de Heer N. Zeijen, die zo bereidwillig deze heeft doorgelezen en voor de technische uiteenzetting waardevolle aanwijzingen gaf (De Redactie).

¹⁾ Een lijst van de Nederlandse oude orgels vindt de lezer in het uitstekende boekje van Mr. A. Bouman: *ORGELS IN NEDERLAND*, tweede vermeerderde druk, Amsterdam 1949.

²⁾ Vgl. Karl Dreimüller, *BEITRÄGE ZUR NIEDER-RHEINISCHEN ORGELGESCHICHTE* in: *Beiträge zur Geschichte der Musik am Niederrhein*, Köln 1956, pag. 17-51. (Beiträge zur rheinischen Musikgeschichte, uitgegeven door de Arbeitsgemeinschaft für rheinische Musikgeschichte, Heft 14.)

³⁾ Vgl. *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, XIII, pag. 36, noot 2.

⁴⁾ De Zeereerw. Heer L. Augustus te Rolduc, die

mij op dit belangrijk stuk opmerkzaam maakte en mij toestond het te bestuderen en te publiceren, dank ik op deze plaats ten zeerste voor de vriendelijke hulp bij mijn nasporingen op het gebied van de Nederlandse-Nederlandse muziekgeschiedenis.

⁵⁾ Mensuur = de verhouding der toongevende delen van een orgelpijp. De pijpen worden verdeeld in eng, middelmatig en wijd gemensureerd. Eng mensuur geeft heldere, strijkende, scherpe, boventoonrijke tonen; middelmatige mensuur krachtige en zangrijke, en wijde mensuur volle, dikke, boventoonarme tonen. Verschil in mensuur is dus geen verschil in toonhoogte, wel in toonsterkte. (Noot van de vertalers.)

⁶⁾ De schrijfwijze der registernamen is zoals heden gebruikelijk. Zo wordt ook de lengtemaat „voet” aangegeven door achter het betreffende cijfer boven aan de regel een cijfer te plaatsen. 16' betekent dus dat de pijp voor de laagste toon van het register 16 voet lang is. De tussen haakjes staande cijfers ontbreken in het orgelcontract en werden door de schrijver er bij gevoegd naar de door hem veronderstelde grootte van het register.

⁷⁾ De eigenhandige ondertekening van de meester onder het contract luidt overigens: Joann Schaeede orgelmecher.

⁸⁾ Dr. Maarten A. Vente, *DIE BRABANTER ORGEL. Zur Geschichte der Orgelkunst in Belgien und Holland im Zeitalter der Gotik und der Renaissance*, Amsterdam 1958, pag. 215.

Eerder zijn van dezelfde schrijver twee werken in de Nederlandse taal verschenen met belangrijk bronnenmateriaal: 1. *BOUWSTOFFEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSE ORGEL IN DE 16de EEUW*, Amsterdam 1942. 2. *PROEVE VAN EEN REPERTORIUM VAN DE ARCHIVALIA, BETREKKING HEBBENDE OP HET NEDERLANDSE ORGEL EN ZIJN MAKERS TOT OMSTREEKS 1630*, Brussel 1956.

⁹⁾ Schriftelijke mededeling van de Zeereerw. Heer L. Augustus van 26 april 1960. Vgl. ook Dr. P. C. Boeren, *DE ABDIJ ROLDUC. Godsdienslig en Cultureel Centrum van het Hertogdom Limburg (1104-1804)*, Maastricht 1945, pag. 102.

¹⁰⁾ Binnenkort zal het orgelcontract van 1627, dat in het archief van Rolduc berust (portef. 1, archief der abdij) en een belangrijke bron is voor de Nederlandse-Nederlandse orgelgeschiedenis, letterlijk worden gepubliceerd en van wetenschappelijk commentaar voorzien in de door Prof. Dr. K. G. Fellerer (Keulen) uitgegeven „Mitteilungen der Arbeitsgemeinschaft für rheinische Musikgeschichte”.